

Radoslav BUŽANČIĆ*

SVETIŠTE DIOKLECIJANOVE PALAČE

ABSTRACT: *The palace in Split, as well as his other palaces like those in Antioch and Nicomedia, which are not preserved, is completely different from all those other imperial residences. They were rationally organized, like a military camp with walled towers and walls. The architecture of the temples of Diocletian's Palace shows exceptional skill of emperor's builders, their origins traced to Asia Minor and Egypt, and workforce which had an excellent knowledge of the earlier large architectural examples that served as a role model.*

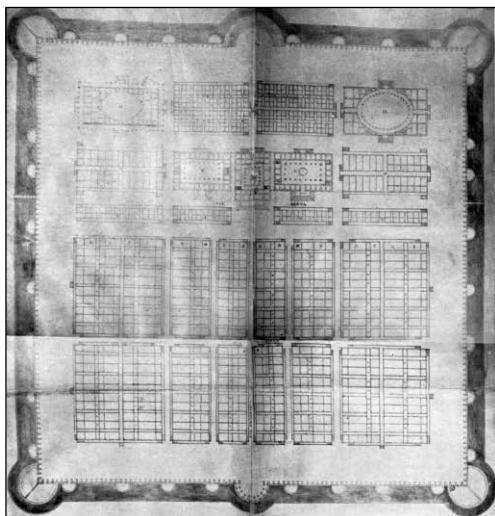
KEY WORDS: *Diocletian, palace, Split, temples, Jupiter, architecture*

Na prijelazu s 3. u 4. stoljeće rimski car Dioklecijan dao je sagraditi utvrđen sklop na obali mora, u uvali pet milja udaljenoj od rimske kolonije Salone. Da bi podigao monumentalno zdanje, danas poznato pod nazivom Dioklecijanova palača, naložio je rušenje čitave četvrti naselja Aspalathos, rimskog grada s grčkim korijenima, smještena posred Jadranske obale Ilirika. Dioklecijan se nakon abdikacije 305. godine povukao u svoju vilu sagrađenu u podnožju brdovita poluotoka, u prostranom zaljevu zaštićenom otocima, u kojoj je proveo posljednje godine života kao *senior augustus*, prvi umirovljeni car Rimskog carstva.¹

Car reformator koji je izmijenio dvorske ceremonije, reformirao gospodarstvo brojnim dekretima i uveo potpuno nov ustroj vlasti – tetrahiju, unio je temeljite promjene u arhitekturu i urbanizam kasnog carstva nast-

* Konzervatorski odjel Split Ministarstvo kulture republike Hrvatske.

¹ N. Cambi, u: Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prijevod s latinskog N. Cambi i B. Lučin, Split 2005, str.167, cf.166; O vremenu smrti Dioklecijana koja pada prema različitim autorima u vrijeme od 311.-316. vidi: N. Cambi, op. cit, 178, cf. 232; Cambi uvjerljivo argumentira da je Dioklecijan umro 316. godine po čemu bi njegov boravak u splitskoj palači trajao od 305-316.

Sl. 1. Tlocrt Trajanova utvrđenog logora u Daciji. Sebastijano Serlio, preuzeto iz: W. B. Dinsmoor, *The literary remains of Sebastiano Serlio*, *The Art Bulletin* br. 24 od 1. III. 1942, str 90

lu pod iznimno snažnim utjecajem heleniziranog istoka. Palača splitske vile, kao i druge palače njegovih vila poput onih u Antiohiji i Nikomediji, koje nisu sačuvane, potpuno se razlikuju od svih dotadašnjih carskih rezidencija. Bile su racionalno organizirane, poput vojnog logora obzidanog kulama i zidovima. U križištu njihovih glavnih ulica nalazio se *tetrapylon*, trijumfalni luk iz vremena tetrarhije. Sjeverno od njega bio je pojas *basilicae* ili *stoae* u grčkoj nomenklaturi, a južno, golemo svetište s hramovima, središte carskog kulta.² Rezidencijalni dio palače bio je posve izdvojen i u njega se, prolazeći kroz svetište, ulazilo bogato dekoriranim i utvr-

đenim dvostrukim vratima koja se u literaturi nazivaju Protiron i Vestibul.

Ovakav ulaz u Konstantinovu palaču, a kasnije i u Teodorikovu, naziva se *kalke* (brončana vrata), pa su Protiron i Vestibul zapravo *kalke* Dioklecijanove palače, a ujedno i predložak kasnijim rješenjima ulaza u rezidencijalni dio vladarske palače.³

Dioklecijanov model palače postao je univerzalnim predloškom za gradnju vladarske rezidencije pa će ga imitirati Konstantinov *Mega palation* kao i utvrđeni dvorci srednjovjekovnih europskih vladara.⁴

Unutar nepravilna kvadratična tlocrta dimenzije od otprilike jednog stadija, obzidana bedemom od golemih kamenih blokova, iznimno je dobro sačuvana arhitektura splitske carske palače. Najbolje je očuvan pojas hramova s centralnim peripterom oktogonalnog tlocrta na istoku, kojeg starija literatura zove Jupitrovim hramom, a novija Dioklecijanovim mauzolejem, i Malim hramom na zapadu kojemu se odavno pretpostavljaju brojni titula-

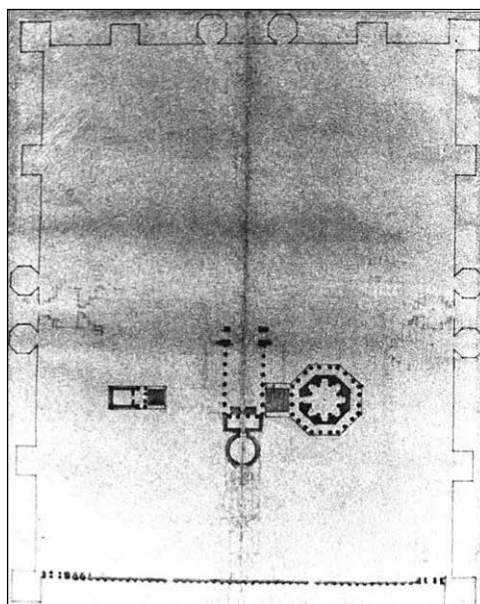
² G. Downey, Libanius' oration in Praise on Antioch (oratio XI), *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 3, Oct. 15. 1959, 675.

³ R. Bužančić, Diocletian's Palace, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, (urednici) N. Cambi; J. Belamarić; T. Marasović, Split, 2009. str. 262.

⁴ N. Duval, La place de Split dans l'architecture aulique du Bas Epoque, *Urbs*, 4, Split, 1964-5, str. 70.

ri, od Eskulapa i Jana do Jupitra. Uz njega su bila dva mala tolosa, koji se u literaturi tituliraju različitim božanstvima, među ostalim Kibeli i Veneri.⁵ Prostor hramova dijeli središnji reprezentativni trg s kolonadama i arhivoltime koji na jugu prelazi u trijem danas poznat kao *Protiron* sa karakterističnim sirijskim lukom. Nazivi *Peristil*, *Protiron* i *Vestibul* potječu od istraživača 19. stoljeća i pored toga što su to pojmovi vezani uz dijelove klasične rimske kuće, koji ne odgovaraju u potpunosti arhitekturi kasnoantičkih rezidencija, još se koriste u opisima Dioklecijanove palače. Još je složenije pitanje titulara njenih hramova o kojima je iznimno puno pisano.

Do sredine 19. stoljeća zanimanje za hramove Dioklecijanove palače pokazali su gotovo svi pisci koji su spominjali Split. U njihovim tekstovima sačuvani su opisi hramova i tradicija iz koje su interpretirali njihove titulare. Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću spominje splitsku katedralu kao nekadašnji Dioklecijanov mauzolej.⁶ U *Životu sv. Dujma*, kojeg je oslanjajući se na lokalnu tradiciju sastavio Adam Parižanin u 11. stoljeću na temelju tekstova ranijih anonimnih hagiografa, spominje se kako je sv. Dujam prenesen u nekadašnji Jupitrov hram.⁷ Spomen titulara hramova u splitskoj palači donosi sredinom 13. stoljeća i kroničar Toma Arhidakon u svom djelu *Historia Salonitana*. On navodi da su u Palači bili podignuti hramovi idola Jupitera, Eskulapa i Marsa.⁸

Sl. 2. Tlocrt Dioklecijanove palače. Andrea Palladio, preuzeto iz: Gian Giorgio Zorzi, *I disegni della antichità di Andrea Palladio*, Venezia, 1959, sl. 266, 267, str. 106

⁵ Temelj tolosa, koji se nalazio pred Malim hramom, zabilježio je već Vicko Andrić 1851. godine, a oba hrama istražio je J. Marasović 1957. godine.

⁶ Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Corpus fontium historiae Byzantinae - De administrando imperio* cap. 29, 235, Washington DC 1967, 136-137; Malo je od palače ostalo, piše Porfirogenet, sačuvao se do danas episkopij i crkva sv. Dujma, u kojoj leži svetac, a koja je bila grobnica cara Dioklecijana.

⁷ *...templum olim Iovi dicatum.*, usp: D. Farlati, *Illyrici sacri tomus primus*, Venecija 1751, str. 419.

⁸ *...in quo (palatio) templa facta sunt ydolorum, Jouis, Asclepii, Martis, sicut apparet in*

Cirijak iz Ankone, koji je 1436. god. posjetio Split, također piše da je crkva sv. Dujma izvorno bila Jupiterov hram.⁹ Marko Marulić u palači vidi pet hramova. Piše da su u gradu pored dva, Jupitrova i Malog hrama, ruševine još tri hrama.¹⁰ U Giustinianovu opisu Palače iz 1533. najviše je pozornosti posvećeno Jupitrovu hramu, a tu se prvi put spominje i kult božice Kibe, ne doduše vezan uz njezin hram, nego uz kip koji je navodno stajao u unutrašnjosti te zgrade.¹¹

U to doba je i akvilejski patrijarh Marko Grimani na svom prvom putu prema Levantu, od ožujka do prosinca 1531., vidio mali grad u Daciji kojeg je odlučio izmjeriti i nacrtati najbolje što je mogao. Nacrte je dao Sebastijanu Serliju i opisao mu što je bolje mogao sam lokalitet. Serlijev tekst u znamenitom Minhenskom rukopisu pokazuje iznimno veliko zanimanje koje je tada vladalo za antičke starine.¹² Taj je Serlijev tekst Dinsmoor vidio kao

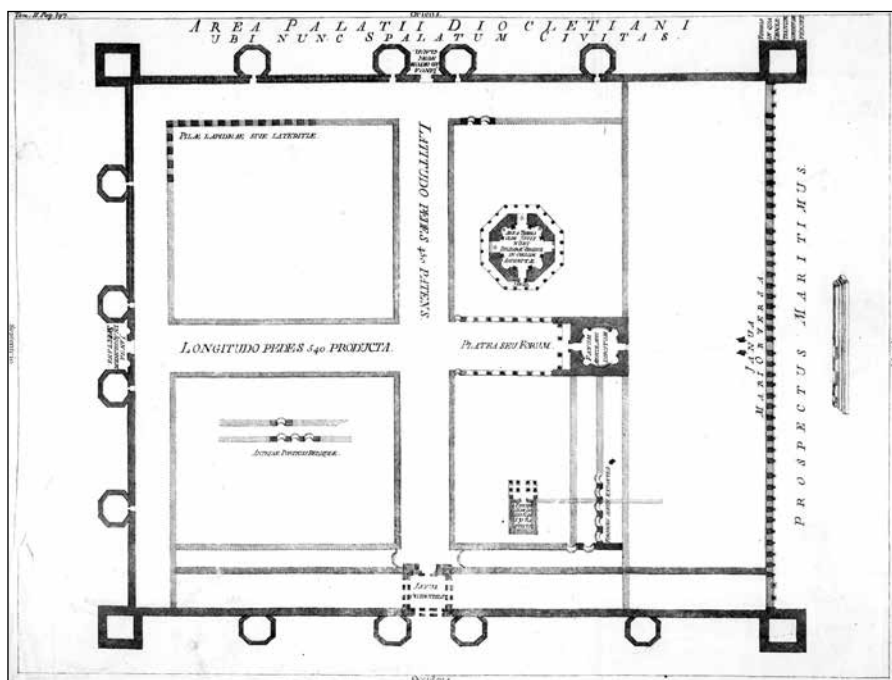
hodiernum diem., usp: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, Split 2002, 16-19.

⁹ C. Moroni, *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam*, Roma 1654 circa, str. XXIII: "Ad IIII K. Aug. uenimus ad antiqua Salonarum palatia, Diocletiani Caesaris opus. Spalatum ab incolis in hodiernum dictum. Cuius egregiae architecturae parietes promoenia ciuitatis extant. Eius utique in medio conspicitur nobile Iouis templum, quod nomine Beati Doimi Pontificis hodie ciues incolunt."

¹⁰ ... *Preter ista erant et alia tria templa, reliquo edificio(ut apparet) vetustiora atque ideo magis dirruta. In his tessellarum pictura, quae exornata fuerant, alicubi adhuc visitor., M. Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentaries*, (Manuscripta M. Foscariniana. Cod. Cart. 6732) *Regum gesta* (posveta Papaliću) (Cod. 4498) rukopis nastao između 1503. i 1510. Beč, Bibliotheca Caesarea Viennensis; prijevod u B. Lučin, *Marulićev opis Splita*, Split 2005, 26-27.

¹¹ ... *Il tempio, il quale ora è la chiesa cattedrale... si chiama tempio di Giove, nel mezzo del quale era un idolo consecrato alla Dea Cybele, il quale oggidi è riposto fuori della Chiesa; è di sasso durissimo, pur marmore; ha la testa di donna et con le mani umane tiene una colonna, sopra la quale stava in piedi il Dio Giove. La parte di dietro, cioè il dorso, le gambe et la coda hanno la forma di Leone;usp. rukopis u splitskom Arheološkom muzeju pod nazivom *Itinerario in cui si describe l'Istria e la Dalmazia, a. 1553.**

¹² ... *Et quello che piu me in animo a questa impresa, fu che mi vene in memoria che altre volte piuanni sono che 'l Patriarcha d' Aquileia M. Marco Grimano mi havea tenuto ragionamento di haver veduto nella D(alm)atia le vestigia di una cita non molto grande ma bene ordinata et di perfeta quadratura, di che le venne in pensiero di misurare et mettere in dissegno quella cosa meglio che seppe, et della quale me ne dette una coppia, ragionandomi a bocca logamente de i bellissimi fragmenti de quelle antichita e tanto ben lavorate quelle basi e capitelli et corniciamenti et di diversi ordini, cioè Dorico, Ionico, Corinthio et Composito, che potrebbon' stare al pari de glo Romani.... Ne sassi sparsi per le ruvine si vedeno alcune dicevano quivi gl'elefanti, altri quivi i leoni et quili li pardi et panthere, vi era fin al rinoceronte scritto in un' sasso. Et cosi mi riguigliava et conchideva questo esser' stato un Amphiteatro per fare giochi et caccie di animali fieri. Per la qual cosaegli si avisava questa cittadella esser' stata una castramentatione murata et ordinata da Traiano imperatore per alcune lettere chei vide in marmo ma caduche. Io che in quel tempo era tutto ocupato intorno al mio terzo libro delle antichità, et non havendo ancora gustato la bellezza et l'ordine della sopradetta castramentatione, et non mi curando delle antichità della D(alm)atia, pure a complacentia del gentilhuomo ch'io ne tolsi una coppia, et la serbai*

Sl. 3. Tlocrt Dioklecijanove palače. Daniele Farlati prema Fisheru von Erlachu (o crtežima Fischera von Erlacha u: D. Farlati, *Illyricum sacrum*, II, Venetiis 1753, str. 397.)

Grimanijev opis Dioklecijanove palače, koji je greškom označen kao Dacia umjesto D(alm)acia, ali njegov prijedlog nije bezrezervno prihvaćen u znanstvenoj literaturi.¹³ U prilog mu idu najnoviji nalazi Dioklecijanova amfiteatra podignuta uz akvedukt nadomak carske palače i njena organizacija u obliku kastruma.

Najstariji grafički prikazi koji pouzdano prikazuju Dioklecijanovu palaču crteži su prve pol. 16. stoljeća pripisani Palladiju. Postoje tri, od kojih

et riteni nella memoria tutti que bei raginamenti del Patriarca. Onde volend'io, come io dissi, disporre questa castramentatione in una cittadella murata mi diedi acercar' fra li mie scartafacci questa pianta." München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Iconogr. 190, fol. 1; vidi u J. von Schloser, *Kunstliteratur: Ein Handbuch zur Quellekunde der neueren Kunstgeschichte*, Wien 1924, str. 374

¹³ W. B. Dinsmoor, The literary remains of Sebastiano Serlio, *The Art Bulletin* br. 24 od 1. III. 1942, str 90; za drugačije mišljenje vidi u: D. M. Daly, East of Italy: early documentation of Mediterranean antiquities. Excerpts from: Sebastiano Serlio: *Il terzo libro di Sebastiano Serlio Bolognese nel qual si figurano e descrivono le antichità di Roma, e le altre cose che sono in Italia, e fuori d'Italia* (Venezia 1540).

with further texts excerpted from Bernardino Amico, Giosafat Barbaro, Garcia de Silva y Figueroa, Pietro Della Valle, Jean Chardin and others, komentar, *Fontes* 57, 2011, 32

jedan prikazuje tlocrt čitave građevine,¹⁴ a druga dva Dioklecijanov mauzolej, njegov tlocrt i portal.¹⁵ Oni zorno pokazuju hramove palače i njihov raspored. Iz prvog crteža se vidi kako je autor crteža jednaku pozornost posvetio Mauzoleju, Vestibulu i Malom hramu smatrajući sve tri građevine hramovima.¹⁶

Najviše podataka o malim kulturnim građevinama donosi 1558. Antonio Proculiano, kancelar splitske općine, u govoru gradskim vijećnicima, u kojem je opisao Dioklecijanovu palaču.¹⁷ Proculiano navodi četiri hrama. Na južnoj strani božice Kibebe, zvane majkom bogova u koje se u staro vrijeme vjerovalo, drugi Venerin na sjevernoj. Istočno Jupitrov, a zapadno Janusov. Prvi je drugom, a treći četvrtome nasuprot, a slični su i po izradi kamena, vrata i vijenca, iako ne iste veličine i oblika, jer prvi je sfernog i okruglog, drugi uglatog šesterokutnog, treći osmerokutnog, a četvrti četverokutnog tlocrta.¹⁸

Ivan Tonko Mrnavić u svom Opisu grada Splita tiskanom u Rimu 1628. nadovezuje se na humanističke opise Splita i palače. Za hram splitske palače piše poput svojih prethodnika, da je bio posvećen Jupiteru.¹⁹

¹⁴ H. Burns, L. Fairbairn, B. Boucher, *Andrea Palladio 1508-1580: The Portico and the Farmyard*, London: 1975, 105. (sl. 197. Plan of Diocletian's Palace et Spalato)

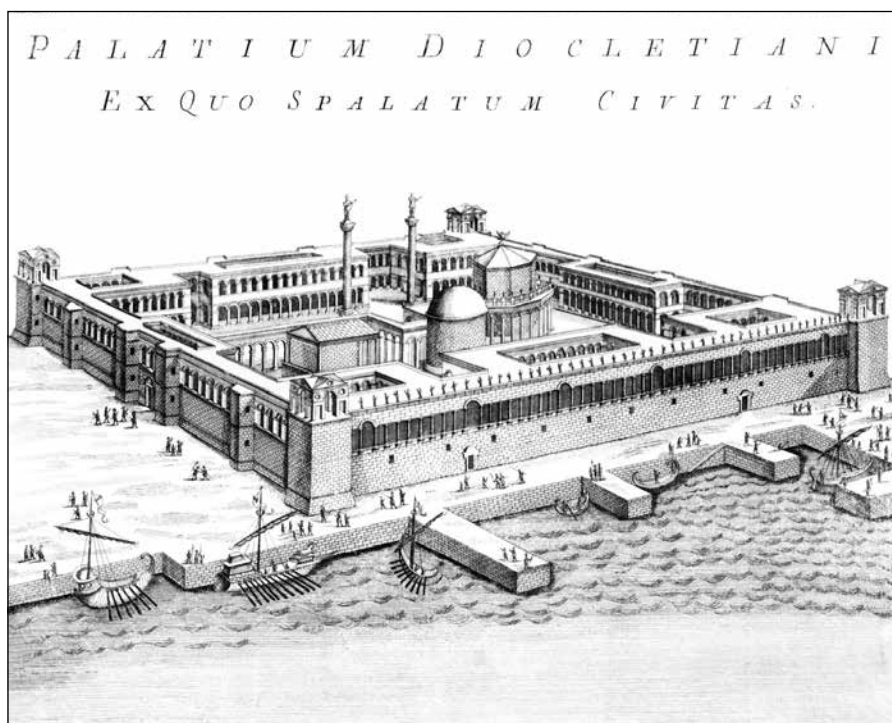
¹⁵ E. Hébrard - J. Zeiller, *Le Palais de Diocletien a Spalato*, Paris 1912, 4-6

¹⁶ O Palladijevu autorstvu crteža Dioklecijanove palače usp.: G. Zorzi, *I disegni delle antichità di Andrea Palladio*, Venecija, 1959, 106; H. Spielmann, *Andrea Palladio und die Antike: Untersuchung und Katalog der Zeichnungen aus Nachlass*, Berlin, München, 1966. 94-95, 127; H. Burns, L. Fairbairn, B. Boucher, *Andrea Palladio 1508-1580: The Portico and the Farmyard*, London, 1975, 105; T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, Split, 1995, 90; D. Lewis, *The drawings of Andrea Palladio*, New Orleans, 2000, 11-20, 50-59, 58-59; D. Kečkemet, *Robert Adam: Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb, 2003, 15-17; E. Naginski, The Imprimatur of Decadence: Robert Adam and the Imperial Palatine Tradition, u *Dalmatia and the Mediterranean: Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, Leiden, 2014. 91-92.

¹⁷ *Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo dignissimo rettor et alla magnifica Comunità di Spalato, detta da Antonioiano canceliero di essa Comunità, in Venetia, apresso Domenico Farri 1667*, objavljeno u: Commissiones et relationes venetae, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Tomus 3, Annorum 1553.-1571, sv 11; Zagreb 1880, 197-288.

¹⁸ *l ,uno della dea Cibebe dalla parte Meridionale, l ,altro di Venere da Settentrione, terzo di Giove, per noi dapoi alla sempre Vergine et gloriosa del vero et uno Dio madre et a San Domnio nostro protettore sacrato da Oriente, e questo di Giano dalla parte Occidentale, Capella di San Giovanni detto et fatto di poi, il primo al secondo, il terzo al quarto oppositi ... perche il primo in figura spherica et circolare, il secondo angulare hessagona, il terzo ottangolare, il quarto quadrato erano fabricate.*; za prijevod usp.M. Marasović-Alujević, Proculijanov govor splitskoj općini 1558. i njegovo značenje za kulturno-povijesna i filološka istraživanja, *Kulturna baština*, 11, Split 1985, 96-101.

¹⁹ *... Extant ad hodiernam diem tres partes murorum palatii, mira maiestate insignique artificio, sicuti et templum integrum a Diocletiano Iovi.*; T. Tvrtković: Descriptio urbis Spalatensis Ivana Tomka Mrnavića, *Colloquia Maruliana* XVIII (2009.), 303-313

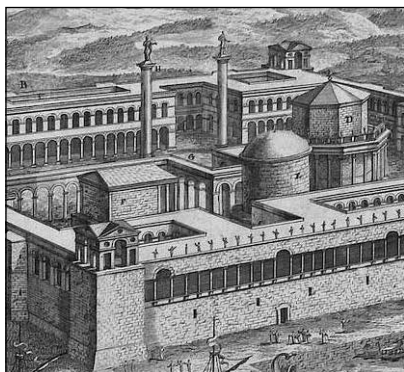

Sl. 4. Rekonstrukcija Dioklecijanove palače. Daniele Farlati prema Fisheru von Erlachu

I putopiscima Georgu Wheleru i Jacobu Sponu koji su 1667. godine posjetili Dalmaciju, bili su poznati antički hramovi Splita. Za prvostolnicu pišu da je bila antički hram izvana osmerokutan, a iznutra kružnog tlocrta. Unutrašnji stupovi, njih osam korinških od porfira i granita, drže galeriju pod svodom ukrašenu vijencem s likovima različitih životinja, viticama cvijeća i maskama, kao i glavama za koje se u Splitu misli da su portreti cara. Izvana opisuje peripter pokriven klesanim kamenom s osam korinških stupova.²⁰ U tom se putopisu spominju i drugi hramovi, dugi izduženi prostor i okrugli hram u produžetku (Peristil i Vestibul) koje smatraju hramovima Dioklecijanove palače isto kao i Mali hram preuređen u krstionicu katedrale.²¹ Spon u nastavku spominje natpis kojeg je vidio u četvrtastom hramu posve-

²⁰ Spon, Adam, *Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, priredio Lj. Krmpotić, Hannover Čakovec 1997, 24

²¹ ...*On y montoit par un autre temple quarré long, qui donnait aussi l'entrée à un autre temple rond au fond, et en avait un autre petit à main droite qu'on appelle maintenant S. Jean Baptiste; Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant: fait aux années 1675. & 1676, str. 74.*

Sl. 5. Detalj crteža Dioklecijanove palače s prikazom stupova s kipovima u njenom središtu. Fisher von Erlach (J. B. Fischer von Erlach, *Entwurf einer historischen Architektur*, Wien 1721.)

ćen *Cybeli*, kojeg spominje i Ianus van Gruter, ali piše kako ta božica i nije drugo nego sfiga u egipatskom granitu.²² Englesko izdanje Spon-Whelerovog putopisa ne spominje titulare hramova, a katedralu naziva crkvom sv. Lucije.²³ Iz ovog opisa jasno je da Vestibul pisac smatra okruglim hramom. Opisuje njegovo pročelje i sirijski luk, Protiron, a u nastavku ruševine Vestibula koje su nekad bile presvođene kupolom. Ovaj Whelerov tekst unio je zabunu u novijoj literaturi jer se spomenute ruševine okruglog hrama umjesto Vestibulu pripisuju jednom od tolosa Dioklecijanove palače otkrivenih u arheološkim istraživanjima 1851. i 1957. godine.²⁴

U svojoj knjizi o povijesnoj arhitekturi iz 1721., austrijski arhitekt Fischer von Erlach opisao je Dioklecija-

²² Spon, o.c. 24; Isto misli i Lanza: usp. F. Lanza, *Palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trieste 1855, 11, cf.2

²³ ... *At the East-end is an Octogon-Temple, and opposite to it Westward a square one. The Plane of all which I here give, with its Dimensions, as I took them. The Octogon is now the Cathedral Church, dedicated to Saint Lucia. It is Eight square within and without, as I find it by the Dimensions, and figure I exactly took of it. It hath oh the outside a Portic round it, Eight - square also, whole curious- wrought Planches of Stone are supported by Twenty four Corinthian-Pillars of the fame Granate with the others. Each side of the Portick, is of Fourteen foot long, and each of the Temples Ten. The door four foot wide, and is ascended to by several steps out of the Court. Within, it hath two ranges of Pillars, one over another; which placed in the several Angles, do make eight below, holding; up a Gallery; and as many above; four of which are Granate, and four of Porphiry; and all of the Corinthian Order. Under it is a Vault, whose round-arched roof makes the floor of the Temple, which likewise is Arched, and built so strong, as if it were meant for Eternity. The round Temple hath a Frontispiece, being the breadth of the South-end of the Court, which is sustained by four Granate-Pillars of the Corinthian-Order; the two on each side sustain an Architrave, on which is built an high Arch over the door; whose two Lintel-Posts, and Transome, are of three whole Stones, well wrought, but too high to be easily measured by me. Were they upon Salisbury-Plain, I doubt not, they would pass for such Stones, as we there wonder at so much. Within this is the Rotundo, Arched all over formerly, but now part of it is fallen to decay. The Four-square Temple, opposite to the Octogone, hath nothing of extraordinary; it receiveth light only by the door, and is now dedicated to Saint John Baptist; and here they Baptize the Children of the Town;* Usp: *Journey into Greece* b. G. Wheler, in company of Dr. Spon of Lions, London, 1689, 18.

²⁴ T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (dalje: PPUD) 35 (Petriciolijev zbornik I), Split 1995, 93;

Sl. 6. Temelj tetraklioniona iskopan pred pročeljem crkve sv. Roka na Peristilu. (publicirano u: Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

novu palaču.²⁵ Na tablama X. i XI. donio je njenu idejnu rekonstrukciju s komentarima. Mauzolej naziva Jupitrovim hramom, Vestibul smatra Venerinim, a Mali hram titulira Kibeli. Spominje i neki mali okrugli hram koji nije mogao nacrtati u perspektivi i koji je gotovo porušen. U legendi piše da vidi ostatke stupova u križištu karda i dekumanusa, koje u idealnoj rekonstrukciji crta uspravljene s kipovima na vrhu. Legenda njegova crteža spominje stup koji se može vidjeti kao temelj.²⁶ Nije isključeno da su ti ostaci naveli one koji su pisali kako je sjeverno od Vestibula još jedan hram. To se čini vjerojatnije nego pretpostavka da se u njegovo vrijeme vide ostaci jednog od tolsa koji su bili pod romaničkim i gotičkim palačama. Farlati je prikupio brojne podatke o Dioklecijanovoj palači, a u svom je djelu dva stoljeća poslije Palladia objavio njen tlocrt s ucrtanim hramovima Jupitra (Mauzolej), Eskulapa (Vestibul) i Izide (Mali hram).²⁷

²⁵ J. B. Fischer von Erlach, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Beč 1712, objavljeno u *Entwurf einer historischen Architectur*, Beč, 1721, T X. XI.

²⁶ Ibidem, tabla X. U legendi pod slovom H. piše: *Colonne dont on ne voit que le fondement*.

²⁷ Na tlocrtu palace su legende: Area templi olim Iovis nunc deipare Virginis in cuelum assu-

Sl. 7. Temelj tetraklionona uz sjeverni portik *decumanusa* Dioklecijanove palače (u donjem desnom uglu slike). Istraživanja u prizemlju ex kuće Aglič.

Robert Adam 1757. godine, povodeći se za Tomom Arhidakonom, smatra da su u palači bila samo dva hrama, Jupitrov i Eskulapov, a u trećem kojeg Toma zove Marsov vidi Vestibul. U najopsežnijoj arhitektonskoj obradi Dioklecijanove palače, koju je objavio arhitekt R. Adam s crtežima Ch. L. Clerrisseaua, spominje se tradicija o četiri hrama. Četvrtom međutim nije pronašao nikakav trag.²⁸

Cassasove crteže Palače koji su kao i Clerrisseauovi otvorili novu percepciju Dioklecijanove rezidencije objavio je Lavallée koji je uspostavio nazive pojedinih dijelova palače prema dijelovima klasične rimske kuće. Njegovi su izrazi Peristil, Vestibul, Kriptoportik još u upotrebi. Mali hram naziva Eskulapovim, a peripter Jupitrovim. Zbog motiva lova na frizu u unutrašnjosti mauzoleja spominje mogućnost da se radi o Dijaninom hramu.²⁹

O hramovima palače pisao je i Francesco Lanza koji slično kao Lavallée Mali hram smatra Dioklecijanovim mauzolejem posvećen Eskulapu, a prvostolnicu naziva hramom božice Dijane. Ideja o Malom hramu kao Dioklecijanovom mauzoleju nastala je zbog sarkofaga s likom Meleagra u lovu na kalidonskog vepra koji se nalazio u predvorju hrama. Sarkofag se smatrao carevim sarkofagom zbog legende iz Dioklecijanova života u kojoj se priroče njegov uspon na prijestolje nakon što ubije vepra.³⁰

Bečka Centralna komisija osnovala je 1854. godine Konzervatorski odjel u Splitu i na njegovo čelo postavila Vicka Andrića, splitskog arhitekta, učenika rimske *Sapienza* i akademije *San Luca* kojom je tad ravnao Antonio Canova. Andrić je otvorio novo poglavlje u proučavanju Dioklecijanove palače, pa se njegovo doba može smatrati početkom znanstvene interpretacije antičkih ostataka carske gradnje temeljene na arhitektonskim sni-

mptae (Mauzolej), Fanum Aesculapii dirutum (Vestibul), Fanum olim Isidis nunc S. Io. Baptistae (Mali hram), usp: D. Farlati, *Illyrici sacri tomus secundus*, Venecija 1753, str. 397.

²⁸ R. Adam, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro*, London. 1757, 15-16.

²⁹ J. Lavallée, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie redige d'aperes l'Itineraire de L.F. Cassas par Joseph Lavallée*, Paris 1802, 134

³⁰ F. Lanza, *Palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trieste 1855, 11

manjima i arheološkim istraživanjima. Andrić je 1851. otkrio ostatke jednog od tolosa istočno od prostila (krstionice). Do otkrića je došlo slučajno, za vrijeme iskopa kanalizacije, o čemu piše: *Temelj načinjen od velikog obrađenog kamena okrugle gradnje. U kolovozu 1851. otkriven je u iskopu radi izrade kanala.*³¹ Andrić je smatrao kako je oktogonalni peripter (katedrala) jedini hram palače i da je posvećen Jupiteru, Mali hram je smatrao carevim mauzolejem, a otkriveni tolos dijelom kompleksa Dioklecijanove palače.

Nakon Andrića, znanstvena diskusija se uglavnom vodila na temu titulara i namjene hramova u sakralnom kompleksu. Istraživanja

G. Niemanna,³² E. Hebrarda i J. Zeillera,³³ F. Bulića,³⁴ te suvremenih zahvata J. Marasovića i T. Marasovića,³⁵ B. Gabričevića³⁶ i drugih arheologa donijela su nove interpretacije.

Kroz pregled povijesnih i suvremenih opisa i interpretacija hramova Dioklecijanove palače može se vidjeti kako su golemi interes i tradicija njenog izučavanja imali utjecaj na formiranje današnjeg razumijevanja njenog sakralnog kompleksa. Suvremeno tumačenje rasporeda hramova unutar sakralnog sklopa temelji se prvenstveno na arheološkim istraživanjima i strpljivom prikupljanju sačuvanih tragova povijesnih građevina kroz posljed-

Sl. 8. Temelj tetraklioniona uz sjeverni portik *decumanusa* Dioklecijanove palače (u gornjem lijevom uglu slike). Istraživanja u prizemlju ex kuće Aglič.

³¹ D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Sl. 65, Tabla 1.

³² G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910, reprint i hrvatski prijevod M. Marasović, Split 2000.

³³ E. Hébrard - J. Zeiller, *Le Palais de Diocletien a Spalato*, Paris 1912.

³⁴ F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, Zagreb 1927.

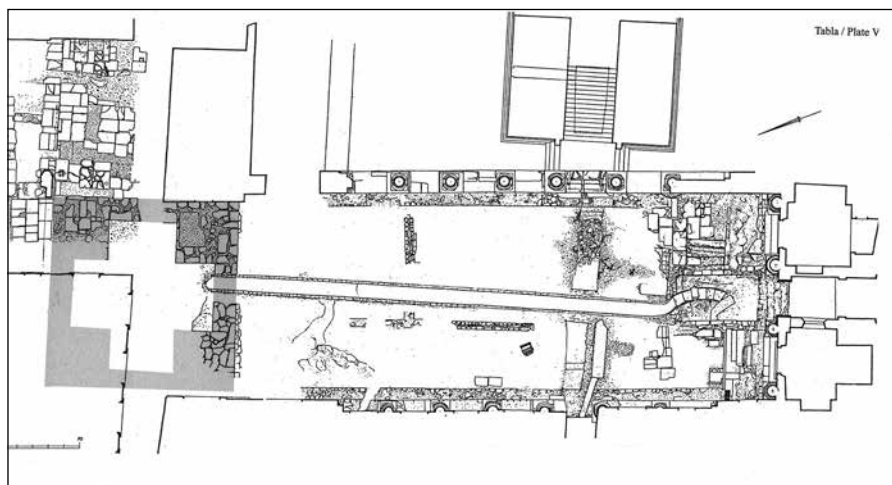
³⁵ J. Marasović - T. Marasović, Pregled radova Urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955. do 1966. godine, *Urbs 4*, 1965, 23-54; isti, *Dioklecijanova palača*, Zora, Zagreb 1968; J. Marasović - K. Marasović - S. Perojević Kultne građevine Dioklecijanove palače u Splitu, *Histria antiqua*, 13/2005, 432; T. Marasović, "Kibelin hram" Dioklecijanove palače i njegova ranosrednjovjekovna upotreba, Kačić 41-43, Split 2009.-2011, 689-698

³⁶ B. Gabričević, *Ultime scoperte nel palazzo di Diocletiano*, Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica, Rim 1961, 415-420; B. Gabričević, *Decussis Dioklecijanove palače u Splitu*, *VAHD*, LXIII-LXIV, Split, 1961 -1962 str. 113

njih stotinjak godina. Paralelno se nastojalo povezati arheološke nalaze s literarnim izvorima i povijesnim opisima hramova Palače. Tako se istočni oktogonalni peripter s manjim razlikama najčešće tumači kao carev mauzolej, a prostil zapadno od Peristila kao Jupitrov hram, dok se dva tolosa pred prostilnim hramom uglavnom smatraju Kibelinim i Venerinim hramovima. Njihov raspored odgovara opisima starih pisaca koji gotovo redovito opisuju položaj hramova u simetričnom rasporedu. Prvi povijesni opisi spominju samo nasuprotne hramovi na istoku i zapadu, a od 15. st. njihov se broj povećava prepoznavanjem i opisima nasuprotnih hramova na jugu i sjeveru. Najpoznatiji je Proculianov tekst u kojem se nasuprotni peripter i prostil tumače kao hramovi Jupitra i Jana, a sjeverni i njemu suprotavljeni južni hram kao svetišta posvećena Kibeli i Veneri. Sličan raspored ima i opis Fishera von Erlacha samo je Jupitrovom hramu nasuprot Kibela, a južnom Venerinom ruševine nepoznata hrama. Wheler i Spon prihvaćaju istu shemu, ali je iz njihova rasporeda jasno da južnim i sjevernim hramom smatraju Vestibul i Peristil. Mišljenje Proculiana i Fishera von Erlacha uzima se međutim kao dokaz da su dijelovi, ili ruševine malih tolosa, u 16. i 17. stoljeću bile još vidljive.³⁷ Pogledamo li u svjetlu Whelera i Spona prikaz Fishera von Erlacha vidjeti ćemo da se pod sjevernim hramom, opisujući ga kao ostatke centralne građevine koji se još vide, ali ne dovoljno da ih se ucрта u njegov prikaz palače, navode ostatci arhitekture sjeverno od Peristila, nasuprot Vestibulu. Temelji građevine i dijelovi baze i stupa koji su u njegovo doba još stajali na križištu *carda* i *decumanusa*, naveli su ga na crtanje stupova sa kipovima posred palače. Iz njegova komentara i tradicije o postojanju sačuvanih skulptura Jupitra i Kibele u Splitu, možemo zaključiti da crta idejnu rekonstrukciju sjevernog hrama. Iz arheoloških istraživanja provedenih sredinom 20. stoljeća i kasnijih revizija, te crteža i bilješki Fishera von Erlacha može se s velikom sigurnošću zaključiti kako ta sjeverna građevina nije hram, već *tetrapilon* ili *tetrakionion* Dioklecijanove palače.³⁸ Iz svega nabrojanog preizlazi da tolosi pronađeni u istraživanjima 1957. ipak nisu bili opisani ni spomenuti u ranijoj literaturi. Za ostatke nekog od njih mogao je eventualno znati Marko Marulić početkom 16. stoljeća koji piše da u Palači postoji pet hramova. Ta se tradicija kasnije gubi, a znanstvena rasprava od 19. stoljeća ponovno poznaje samo dva hrama, peripter i prostil, sve do V. Andrića ili J. Marasovića. Slučajni nalaz dijela sjevernog tolosa Andrić je zabilježio, a iz prona-

³⁷ T. Marasović, O hramovima Dioklecijanove palače, *Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split 1995, 94.

³⁸ E. Dyggve, O izvornom izgledu antičkog peristila, *Urbs*, 4, Split 1964-1965, str. 59; Gabričević, *Decussis* Dioklecijanove palače u Splitu, *VAHD*, LXIII-LXIV, Split, 1961-1962 str. 63; R. Bužančić, Diocletian's Palace, *Dioklecijan, tetrahrhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, (urednici) N. Cambi; J. Belamarić; T. Marasović, Split, 2009. str. 240.

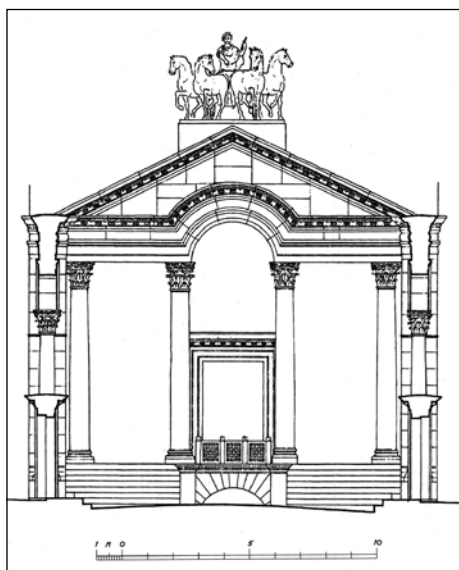
Sl. 9. Snimak arheoloških istraživanja na Peristilu. (publicirano u: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

denih ostataka kružne građevine u dvorištu palače Grisogono nacrtao je veličinu, oblik i položaj sjevernog tolosa. Tek nakon istraživanja provedenih 1957. godine postao je jasan raspored hramova unutar temenosa Dioklecijanove palače. O njima su referirali brojni kasniji istraživači.³⁹ Istodobno pronalazak temelja *tetrapilona* i reference na njegove ostatke opisane u djelima ranijih istraživača nisu još dobili mjesto u suvremenoj znanstvenoj literaturi. Postavlja se pitanje što je Fisher von Erlach vidio na masivnim temeljima križišta *carda* i *decumanusa*. Ako je točan njegov opis koji spominje temelj i bazu velikog stupa, onda je ta građevina bila bliža *tetrakionionu*, vrsti tetrapilona koji umjesto zidane zasvođene konstrukcije slavluka ima stupove s kipovima poput onih u Gerasi, Bosri i Palmiri ili Efezu koji je za Justinijanove vladavine podignut u tradiciji tetrarhijskih *tetrakioniona*.⁴⁰

Sakralni sklop bio je dakle arhitektonski potpuno definiran. Četiri hrama unutar prostora ograđenog zidovima temenosa i monumentalnom arhitekturom palače predstavljali su jedinstven sklop. Ako se uzme u obzir da je u njegovom središtu bio arhitektonski artikuliran prostor omeđen arkaturama s istočne i zapadne strane, trijemom sa sirijskim lukom južno i *tetrakionionom* sjeverno, kojeg se danas u literaturi naziva *Peristilom* onda vi-

³⁹ J. Mannell, The monopteroi in the west precinct of Diocletian's palace at Split, *Journal of Roman Archaeology (JRA)* 8, 1995, 235-245

⁴⁰ W. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire: An Urban Appraisal*, New Haven 1986, str. 75-86; A. Segal, *From Function to Monument: Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia*, Oxford 1997, str. 144-146,

Sl. 10. Pretpostavljeni izgled Protirona na Peristilu. (prema: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

dimo da je zajedno s tim zatvorenim i ograđenim središnjim trgom pojas svetišta Dioklecijanove palače imao tri dijela, istočni i zapadni s četiri hrama i središnji trg kojim se prilazilo carskoj rezidenciji. Taj prostor nije bio, kako na dosadašnjim rekonstrukcijama prikazuje, samo produžetak *via cardo*, nego je od glavne ulice bio odijeljen tetrapilonom kroz koji se u njega pristupalo. Hramovi ograđeni zidovima temenosa bili su od njega odijeljeni perforiranom kamenom rešetkom ukrašenom motivom ribljih ljusaka. Ona je fizički razdvajala, a vizualno spajala cjelokupni sakralni pojas palače u jedinstven prostor sa središnjim trgom koji je bio svojevrsan *Transitorium*, a danas ga zovemo *Peristil*.⁴¹ Taj prostor bio je svetište Dioklecijanove palače s hramovima u službi carskog kulta čiji titulari još nisu posve jasno razriješeni.

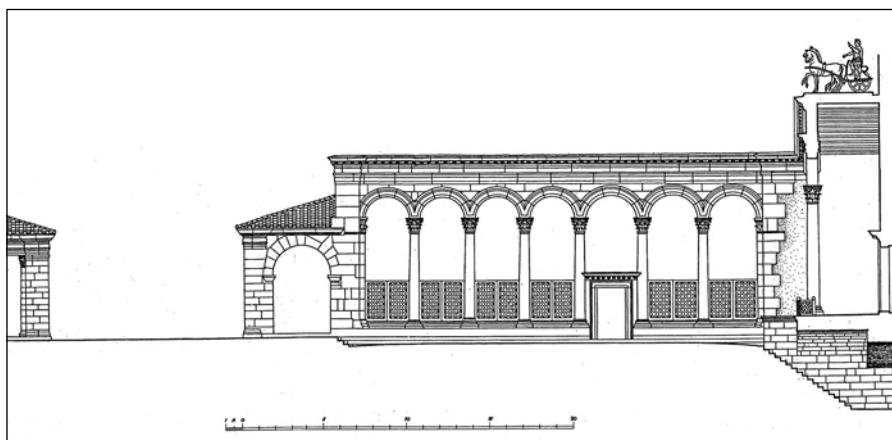
U novije vrijeme sve se više taj prostor smatra svetištem sinkretističkog kulta u kojem su se štovali brojni rimski bogovi.⁴² Dioklecijanova je palača bila ukrašena mnogim kipovima od kojih danas imamo iznimno malo tragova. U splitskom Arheološkom muzeju nalazi se ulomak kipa Venere iz Dioklecijanove palače od kojeg je sačuvan samo donji dio s ulomcima nogu i potpornjem u obliku dupina.⁴³ Bulić prema Farlatiju i Nikoliću navodi da se u Dioklecijanovoj palači i hramu štovao kip Jupitra. Da podatak nije mogao preuzeti iz teksta splićanina Petra Nikolića iz 1710. godine, pokazao je Fisković koji je objavio integralan prijepis tog rada.⁴⁴ Međutim, Bulić je kod Lanze vidio podatak u kojem se spominje Jupitrov kip iz Dioklecijanove pa-

⁴¹ B. Gabričević, Peristil Dioklecijanove palače kao kulturni prostor, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 249-255

⁴² N. Cambi, Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici, *Signa et litterae IV* - Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum”, Zagreb 2013, 133-53

⁴³ J. Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, Split 2011, 18.

⁴⁴ C. Fisković, Nicolinijev opis Dioklecijanove palače, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18, Zagreb, 1994, str. 29-34.

Sl. 11. Pretpostavljeni presjek Dioklecijanova Peristila. (prema: J. Marasović, T. Marasović, B. Gabričević, Istraživanja i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956.-1961., Split 2014)

lače prenesen u Veneciju, u muzej obitelji Cappello, a kojeg je opisao Vitteleschi u svom neobjavljenom radu o Dioklecijanovoj palači:

*La tradizione porta per il fatto che quello fosse un tempio dedicato a Giove, e vuolsi che il simulacro levatosene di là passasse poi in Venezia nel museo della patrizia famiglia Cappello, siccome trovo asserito in una Descrizione del palazzo di Diocleziano, tuttora inedita, dell'ingegnere sig. Lorenzo Vitteleschi, dedicata al carissimo amico mio D.r Giambattista Feruzzi di Sebenico, che ne possiede il manoscritto.*⁴⁵ U ranije spomenutom Proculianovom opisu palače navodi se opis Kibelinog kipa u kojem se opisuje sfinja: *...nel mezzo del quale era un idolo consecrato alla Dea Cybele, il quale oggidì è riposto fuori della Chiesa; è di sasso durissimo, pur marmore; ha la testa di donna et con le mani umane tiene una colonna, sopra la quale stava in piedi il Dio Giove. La parte di dietro, cioè il dorso, le gambe et la coda hanno la forma di Leone.*⁴⁶

Iz ova dva opisa, možemo pretpostaviti da su postojali: kako piše Lanza, Jupitrov kip podignut nad prolazom, a u njegovu podnožju sfinja, kako piše Giustiniano, koju on tumači kao prikaz Kibe. Takva bi konstrukcija mogla biti dio *tetrapilona*, i to jednog od četiri njegova pilona koji mogu biti sačinjeni od jednog ili više stupova nad kojim je podignut kip. Ranije spomenuta rekonstrukcija Fishera von Erlacha nije samo dekorativna pretpostavka čuvenog arhitekta, temeljena je kako se vidi iz njegove bilješke na ostacima arhitekture na križištu *carda* i *decumanusa* koju je on još video kao ruševinu,

⁴⁵ F. Lanza, *Dell'antico palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trst, 1855, 11, cf. 2.

⁴⁶ Ibidem.

a postojanje takve arhitektonsko skulpturalne kompozicije potvrđuju i spomenuti opisi 16. i 19. stoljeća. Dodaju li se svemu navedenom i temelji pronađeni u arheološkim nalazima *tetrapilon* ili bolje *tetrakionion* Dioklecijanove palače možemo smatrati izgubljenim arhitektonskim elementom koji je sa sjeverne strane definirao središnji dio sakralnog sklopa nazvanog *Peristil*, mada bi mu bolje pristajao naziv *Forum transitorijum* Dioklecijanove palače.

Skulptura Jupitera je sigurno postojala u sakralnom prostoru Palače koji se može smatrati nekom vrstom lararija i to Jupitrova, jer je on Dioklecijanov božanski predak.

Još je Varon pišući o žrtvovanju bogovima u svom djelu *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* utvrdio kako je vraćanje staroj rimskoj religiji važno za opstanak Rima jer je taj grad upravo dostigao svoju veličinu uspinjući se kroz povijest čitavim nizom sretnih okolnosti, dijelom i zbog štovanja svojih starih božanstava.⁴⁷

Koliko je ovaj polihistor, kojega je Kvintilijan nazvao *romanorum eruditissimus*, izravno utjecao na Dioklecijanov odnos prema *res divina* može se samo pretpostavljati, ali stabilizacija carstva – koja je pouzdano bila carev imperativ – morala je riješiti kaotičnu situaciju religije u državi, dodatno partikulariziranoj multietničkom i multikulturalnom strukturom stanovništva koja je nastala asimilacijom i romanizacijom barbara i njihovih starih običaja i vjerovanja.

Rješavanje krize koja je zahvatila Rimsko carstvo kasnog 3. stoljeća, među ostalim mjerama, oslanjalo se na restituciju klasične rimske religije na čelu s diviniziranim tetrarsima. Dioklecijan je kroz svoje reforme izravno bio uključen u obnovu stare rimske vjere, ili kako piše Aurelije Viktor brinuo se za čistoću prastare rimske religije (*veterrimae religiones castissime curatae*).⁴⁸ Kršćani, neprijatelji bogova i protivnici službene vjere (*religiorum publicarum*) zbog toga su došli pod udar njegovih sankcija i vjerovatno je upravo njihovo ignoriranje službenih žrtvovanja bio razlog izdavanja edikta 303./304. kojim je započeo veliki progon.⁴⁹ Što je Laktancije podrazumijevao pod službenom religijom? Valjda upravo dijelom onog što se kasnije u Galerijevom ediktu o toleranciji 311. naziva *vetus instituta*.⁵⁰

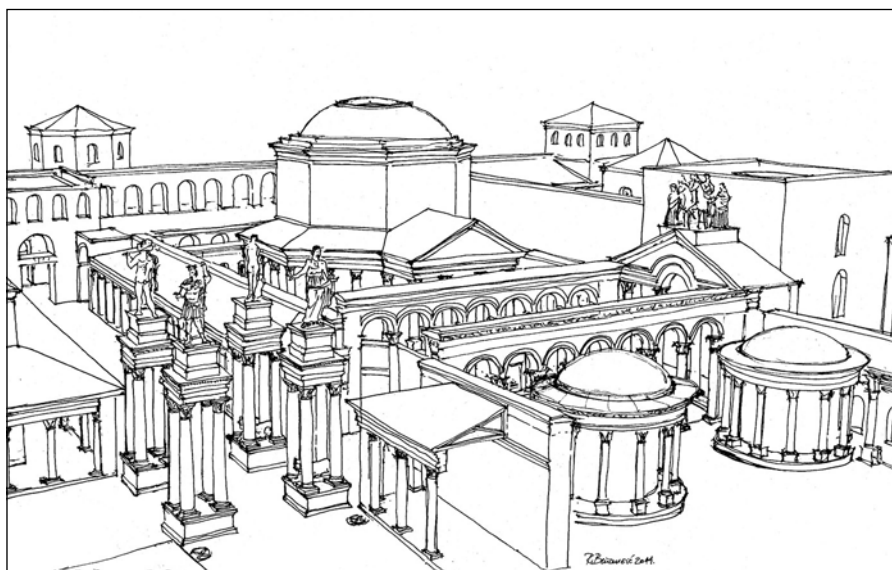
U Dioklecijanovo vrijeme nisu to bile samo stare religije, već i one davno udomaćene u kojima se štovao Jupiter, Junona, Minerva, Mart, Sol, Heraklo, Pan-Silvan, Mitra i Izida. Krug božanstava koje je štovao Dioklecijan bio

⁴⁷ M. Terentius Varro, *Antiquitates rerum diuinarum*, (uredio B. Cardauns), Wiesbaden 1976, fr. 12. ; A. Clifford, „Religion and ius publicum,” in *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart 2006, pp. 140–142.

⁴⁸ Aurelije Viktor, *De caesaribus*, 39,45.

⁴⁹ Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prijevod s latinskog N. Cambi i B. Lučin, Split 2005, 43.

⁵⁰ Op.cit, 92

Sl. 12. Pretpostavljeni izgled Peristila s tetraklionom (R. Bužančić)

je očito dosta širok, ali u njemu, dakako, nije bilo mjesta kršćanstvu, židovstvu i maniheizmu.⁵¹ Dvije tetraarhijske kuće prvenstveno su žrtvovala Jupiteru i Herkulu.⁵² Dioklecijan je naslijedio od Aurelijana službeni kult Nepobjediva sunca *Sol invictus*, koji je izravno vezan uz Mitru i kojeg je posebno častila vojska. Uz tetraarhiju je vezan i kult *Kibeles*.⁵³ *Venera Victrix* je božanska zaštitnica Dioklecijanove kćeri Galerije Valerije u skladu s trijumfalnom politikom tetraarha.

Arhitektura hramova Dioklecijanove palače pokazuje iznimnu vještinu carevih graditelja, njihovo podrijetlo koje vuče korijene iz Male Azije i Egipta, te educiranost koja se vidi u izvrsnom poznavanju ranijih velikih arhitektonskih primjera koji su poslužili kao uzor. Iako je u antičko doba arhitektura imala neravnopravan položaj među ostalim umjetnostima, ubrajana je u takozvane *artes mechanicae*, vještine koje nisu uživale onaj status kakav su primjerice imale dijalektika i retorika, veliki arhitekti rimskih careva nisu bili anonimni ljudi. U znamenitom Dioklecijanovom Ediktu o cijenama iz 301. kojim su normirane vrijednosti roba i usluga u cijelom carstvu, spominju se učitelji arhitekture plaćeni manje od učitelja retorike i prava, ali

⁵¹ N. Cambi, Bilješke o tetraarhijskoj religijskoj politici, *Signa et litterae* IV - Zbornik projekta „Mythos - cultus - imagines deorum”, Zagreb 2013, 133.

⁵² Od tuda uporište T. Marasoviću za promišljanje kako je raspored hramova posvećen tetraarhima, T. Marasović, O hramovima.. op.cit. str. 98 cf. 62

⁵³ U Gamzigradu su nađena dva hrama ukrašenama skulpturama Kibeles i Herkula.

ipak više od učitelja čitanja i aritmetike.⁵⁴ Očito je arhitektura u Dioklecijanovo vrijeme bila raširen i unosan zanat. Imena Filot i Zetikos ispisana grčkim pismom od kojih je prvo uklesano na stupu periptera katedrale, a drugo na kapitulu Zlatnih vrata Dioklecijanove palače u Splitu, odavno su prepoznata kao imena potencijalnih graditelja splitske Dioklecijanove palače. Njihovi potpisi ukazivali su na dobro podučene, pismene, graditelje istočnjačkog podrijetla, jer se grčkim jezikom služio cijeli helenizirani dio svijeta od Grčke, preko Dioklecijanove pokrajine Azije pa sve do Egipta.

Radoslav BUŽANČIĆ

THE SANCTUARY OF DIOCLETIAN'S PALACE

Summary

The reformative Emperor who changed the courtly ceremonies, reformed the economy by numerous decrees and introduced an entirely new structure of government - *Tetrarchs*, has also introduced fundamental changes in the architecture and urbanism of the late Empire, resulting in extremely strong influence of the Hellenized East. The palace in Split, as well as his other palaces like those in Antioch and Nicomedia, which are not preserved, is completely different from all those other imperial residences. They were rationally organized, like a military camp with walled towers and walls. Diocletian's palace became the model for the construction of imperial residences so it will be copied for the Constantine's *Mega palation* as well as in fortified castles of medieval European rulers. Through an examination of historical and contemporary descriptions and interpretation of the temples of Diocletian's palace one can see a huge interest in the tradition and an impact on the formation of today's understanding of its religious complex. The modern interpretation of the layout of the temples in the sacred assembly is primarily based on archaeological research and patient collection of preserved traces of historic buildings during the last hundred years. In parallel we have tried to connect the archaeological finds from literary sources and historical descriptions of the temples of the Palace. The architecture of the temples of Diocletian's Palace shows exceptional skill of emperor's builders, their origins traced to Asia Minor and Egypt, and workforce which had an excellent knowledge of the earlier large architectural examples that served as a role model.

⁵⁴ Dioklecijan, *Edictum de pretiis rerum venalium* VII, 76; tu se navodi: *architecto magistro per singulos pueros menstros*